

Jens E. Kjeldsen & Siri Meyer (red.)

Krig, rett & retorikk

En bok om kommunikasjonsregimer

RHETOR *förlag*

Krig, rett & retorikk

En bok om kommunikasjonsregimer

Rhetor förlag
Box 176
Vallbogatan 7
S-265 22 Åstorp
Sverige

www.rhetor.se

forlag@rhetor.se

Jens E. Kjeldsen & Siri Meyer (red.)

Krig, rett & retorikk

En bok om kommunikasjonsregimer

RHETOR *förlag*

Jens E. Kjeldsen & Siri Meyer (red.):

Krig, rett & retorikk – en bok om kommunikasjonsregimer

© Författarna & Rhetor förlag 2004

Alla rättigheter förbehålles. Kopiering utan förlagets medgivande är förbjuden. Gäller även för undervisningsbruk.

Tryckt hos Centraltrykkeriet i Skive A/S, Danmark.
på svanenmärkt paper.

ISBN: 91-974078-9-5

Indhold

Jens E. Kjeldsen & Siri Meyer

Krig, rett & retorikk – en introduksjon 7

G. Thomas Goodnight:

Globaliseringen møter “Den nye krigen” mot terror 15

Jens E. Kjeldsen

11. septembers visuelle retorik 31

Robert L. Ivie

Den onde fienden vs. Den agonistiske andre 57

Morten Strøksnes

Sort september 77

Karen-Margrethe Simonsen

Krigens kontingens 89

Berit von der Lippe

Kjønnen blick mot terror- og krigsdrama 115

Ida Hydle

Krigens representasjoner i lokalsamfunn 131

Bjørn C. Ekeland

Rettferdige ord 153

Forfatteromtaler 173

Jens E. Kjeldsen & Siri Meyer

Krig, rett og retorikk

En introduksjon

Krig, rett og retorikk. Tre viktige og assosiasjonsrike ord, som hver for seg har vært utgangspunktet for et hav av bøker. Disse bøkene skal vi ikke omtale her. Vårt anliggende er et annet. Vi vil undersøke forbindelseslinjene mellom krigen, retten og retorikken; se hvordan de påvirker hverandre og hvordan de er med på å skape samfunn og sosiale realiteter.

Boken springer ut av to kilder. En krig var i emning: verden rustet seg mentalt og militært på at USA og Vesten skulle gå inn i Irak. Denne spente politiske situasjonen kalte på erkjennelsesinteresser i forskningsmiljøet ved Senter for kulturforskning (SEK), Universitetet i Bergen, hvor mange er opptatt av forbindelsen mellom språk, samfunn og politikk. Det handler om et fenomen vi har døpt for ”kommunikasjonsregimer” og som vi innholdsbestemmer slik: Et kommunikasjonsregime er et sett av retoriske former og tankefigurer som setter seg gjennom som dominerende måter å tenke og tale på innenfor bestemte samfunnsfelt. Et kommunikasjonsregime betinger hva som kan bli sagt, representert, få en kommunikativ form: hvilke valg som kan treffes og hvilke handlinger som lar seg forstå. Et kommunikasjonsregime gjør at noen lett finner et språk for sine erfaringer, mens andre forblir tause og usynlige.

Kommunikasjonsregimene er komplekse og innbyrdes forskjellige. Bare noen av dem skal omtales her. Vi skal nærme oss krigen og rettens kommunikasjonsregimer gjennom ett eksempel som er tett på vårt emne. Det viser hvordan språket

kan ta makten, nærmest bak vår rygg, og styre våre handlinger. Eksemplet stammer fra den kvinnelige redaktørens virke som legdommer i Bergen Byrett.

For noen år tilbake ble en alminnelig ung mann, som aldri hadde vært i konflikt med loven, dømt til 60 dagers fengsel etter Straffelovens § 229: ”For å ha skadet en annen på legeme eller helbred”. Skaden, som var påført en annen ung mann, var et lite kutt over høyre øye som bare så vidt var synlig under selve retts-saken.

Foranledningen var en ganske alminnelig scene fra utelivet. En ung mann kommer inn på en restaurant og drar kjensel på en klassekamerat som sitter ved et bord sammen med flere andre. Kameraten gir ham en liten advarsel: ”Ikke kom i klammeri med han der. Han er ikke god når han drikker.” ”Hvem mener du? Er det han der?” spør den nyss innkomne og peker. I samme øyeblikk ser han opp – han som ikke er god når han drikker – og forstår at de snakker om *ham*. Noen minutter senere går nykommeren bort til bardisken for å kjøpe seg en øl. Det samme gjør gutten med det lett antenkelige temperamentet. Det er da det hender: nykommeren blir skallet i ansiktet. Mer skjer ikke, for angriperen besinner seg fort. Han unnskylder seg. Etter to dager, ringer han igjen – enda en gang – for å rydde opp. Men han snakker for døve ører, for saken er allerede meldt til politiet.

Denne historien avviker fra den beskrivelse av hendelsesforløpet som lar seg lese ut av de juridiske dokumentene som legdommerne undertegnet. I dette dokumentet som heter ”tiltalebeslutning” er der ingen replikkveksling eller andre former for personifisert tale. Hovedpersonene er forvandlet til juridiske subjekter og heter ”tiltalte” og ”fornærmede”. Forfatteren av tiltalebeslutningen, fagdommeren, har heller ingen individuell stemme. De personer som fører tiltalebeslutninger i pennen styres av en overindividuell instans, jussfaget og dets tolkning av *Norges lover*.¹ Denne fortolkningspraksisen er med på å bestemme hva som skal regnes som ”fakta” og inngå i tiltalebeslutningens fortelling.

I lovverket måles straffen etter om skaden er påført på et synlig eller mindre synlig sted og om den gir varige merker. Hadde ”fornærmede” vært skallet i bakhodet for eksempel, ville tiltalte aldri blitt satt inn. Distinksjonene mellom ”synlig” og ”mindre synlig sted” medfører en forskjell på betinget og ubetinget fengsel. Det viktigste ”faktum” i tiltalebeslutningens fortelling var derfor et kutt i ansiktet på 1-2 cm som ”fornærmede” var blitt påført. Men dette var bare relevante data i den juridiske fortellingen. De forekom ikke i den historien guttene fortalte selv. Her ble det viktige sagt på denne måten: ”Han snakket stygt om meg til kameratene”, forklarte han som skallet. ”Det var som å bli spyttet på”, sa han som ble skallet.

1 Om maktmekanismene i slike ”upersonlige” tekster, se Berge, Meyer og Trippestad (2003).

Hvorfor ble denne historien en sak for rettsapparatet? Dette spørsmålet plaget de to legdommerne. Begge følte meget sterkt at saken ikke hørte hjemme i retts-salen og hadde ingen lyst til å dømme. To menn som småsloss på et utested – ja, det skjer nesten hver eneste dag. Verken samfunnet eller det enkelte mennesket tar skade av det. Slike hendelser havner derfor bare unntaksvis i retten. Så hva var det som skilte denne historien fra alle de andre – de som ikke ender på dommerbordet? Vi spurte oss for, og løsningen lå snublende nær: den heter ære. I noen manns-miljøers æreskodeks – den som er med på å gjøre menn til menn – skilles det mellom ulike typer av slag. Her er det for eksempel mer ydmykende å bli skallet enn å bli slått. Får du et slag av en hånd, er du vanligvis i en posisjon hvor du ser hva som skjer og hvor du kan slå tilbake. Det er en ærlig sak, en kamp mann mot mann. Bli du skallet derimot, skjer det helt uten forvarsel. Derfor blir også histo-rien en annen: det handler om ydmykelse og om tap av verdighet og selvspekt som mann.

Som meddommere var vi pålagt å dømme etter loven, og den beskriver og vur-derer etter andre distinksjoner enn dem som gjør seg gjeldende utenfor loven, som for eksempel i noen mannsfelleskaper. I dette tilfellet var loven på kollisjonskurs med legdommernes rettsfølelse; vi hadde ingen lyst til å dømme. Men loven har større autoritet, mer makt, enn enkeltmenneskets fortellinger. Derfor var vi ikke i stand til å ivareta vår funksjon som ”folkets” stemme i retten, og sendte en alm-innelig ung mann i fengsel som aldri burde ha sittet der. Avgrunnen mellom livs-erfaringenes språk og det juridiske fagspråket representerte i dette tilfellet et demo-kratisk problem.

Rettsaken artet seg som et sammenstøt mellom ulike former for kommunika-sjonsfelleskap. Slike fellesskap skiller seg fra hverandre gjennom bruken av språk-et. Det som er meningsgivende distinksjoner i ett av språkene, finnes ikke i det andre og vise versa. Ordene betyr ikke det samme. Men forskjellen mellom dem blir sjelden erkjent, fordi de kan inngå i en herredømmerelasjon. *Norges lover* har for eksempel makten over livserfaringenes språk. Eller rettere sagt: det juridiske språket fungerer slik at det kan usynliggjøre sosiale og eksistensielle erfaringer. Jussen er et kommunikasjonsregime.

Ida Hydle gir oss ytterligere et eksempel på dette i sin artikkel om ”Krigens representasjoner i lokalsamfunn”. En ung mann hadde skutt og drept en farget person. Men hva var motivet? ”Jeg hadde ikke noe motiv”, sa gjerningsmannen selv. ”Jeg handlet instinktivt. Kroppen tok over kontrollen.” Han hadde tidligere arbeidet som fredsbevarende soldat i en krigssone. Aktor derimot hevdet at moti-vet var rasisme. De to fortellingene stod steilt mot hverandre i retten. Det var de også dømt til å gjøre, for i rettsalen er dramaturgien konfliktproduserende. Det er aktors og forsvarers plikt å fortelle hver sin historie; historier som avviser hveran-

dre som usannferdige. I kampen for å vinne troverdighet for sin egen fortelling er det ingen som virkelig lytter til motparten; forsøker å forstå. Det gjelder – ved loven og talekunstens hjelp – å få aksept som eneste sannhetsvitne, mens motparten fremstår som løgner.

I Konfliktrådet derimot er dramaturgien en annen. Her dømmer man ikke, man meglar. Gjennom meglingen kan offerets og gjerningsmannens fortellinger nærme seg hverandre. De juridiske rollene som ”tiltalt” og ”fornærmet” er satt ut av spill. Språket er et annet, og det er tett på livserfaringene. Konfliktrådets fortellinger kan handle ikke bare om ett, men om to ofre.

Kommunikasjonsregimer finnes i alle samfunn. Ja, man kan faktisk si at det er kommunikasjonsregimene som danner samfunn og sosiale fellesskap. Det finnes ikke et fellesskap av ”oss” uten at noen støtes ut som ”de andre”, og det finnes ikke samfunn som ikke skiller mellom rett og galt, stygt og pent, normalt og unormalt, etc. Slike distinksjoner og forskjeller er utenkelige uten symbolsystemer som språket. Kommunikasjonsregimer er altså ikke problematiske i seg selv. Det blir de først når det språket som har herredømmet ikke lenger tjener fellesskapets sak. Som når for eksempel jussens begrep om rett og rettferdighet mister tillit og troverdighet i befolkningen, fordi gapet mellom jussen og alminnelig rettsfølelse blir for stor. Eller når det juridiske språket tar makten på nye områder, hvor det fortrenger annet sosialt språk som det er viktig for fellesskapet å bevare og lytte til. Da har vi et demokratisk problem.

I retten er det sannheten som teller – det er den som er grunnlaget for at en dom kan felles. Men denne sannheten må rekonstrueres på grunnlag av de spor handlingene etterlater seg; den er resultatet av et tolkningsarbeid. Slike tolkningsprosesser kan styres av ulike formål. I rettssalen skal tolkningen kunne omsettes til en beslutning: skyldig eller ikke skyldig. Samfunnet kan ikke leve med dommer som sier at en person *kanskje* er skyldig. Målet med tolkningsprosessen er å redusere kompleksiteten og mangetydigheten i vitnenes historier til et minimum: det skal bli én historie.

Det fortelles historier om sannhet og løgn, om rettferdighet og urett, også utenfor rettssalen, for eksempel i litteraturen. Mange av antikkens tragedier minner om rene rettssaker. De handler om forholdet mellom den guddommelige og den menneskelige lov, og om overtredelser og brudd på dem begge. *Orestien* er et drama om hvordan loven innstiftes i samfunnet, mens *Antigone* vitner om hva det innebærer å komme i klemme mellom gudenes og menneskenes lov. Islendingesagaene, Shakespeare, Camus, Brecht, og Kafka – rekken av forfattere som reflekterer over rett og rettferdighet kan gjøres uendelig lang. Til tross for dette inngår de ikke i pensumlisten på Det juridiske fakultet. Der råder *Norges lover* grunnen. Men i nyere tid er det gjort forsøk på å gjenåpne forbindelsen mellom loven, retten og skrive-

kunsten, i det forskningsfeltet som i USA heter Law and Literature. Professor Arild Linneberg ved Litteraturvitenskapelig institutt, Universitetet i Bergen, har initiert lignende forskning i Norge. I ”Rettferdige Ord: Om lov, rett og litteratur” drar Bjørn Ekeland opp konturene av forskningsfeltet og viser hvordan jussen og litteraturvitenskapen er forbundet.

Den militærstrategiske planleggingen og utførelsen av krigen styres av en trang til systematikk og logisk rasjonalitet. Det samme kan sies om bruken av språket, retorikken, som inngår i legitimeringen av krigen – både forut for den og i ettertid (jfr. historieskrivningen, som føres i pennen av seierherren). Det gjelder å etablere et kommunikasjonsregime hvor krigen fremstår som uttrykk for fornuften og den sivilisatoriske orden. Men som mange andre kommunikasjonsregimer hviler også retorikkens bilde av den rettferdige krig på usikker grunn. Kriger opptrer ikke i lukkede rom; de setter ikke den sosiale striden og dynamikken ut av spill, selv om generaler og politikere kaller det for en ”unntakstilstand”.

Kriger blir også styrt av krefter som unndrar seg logikk og rasjonalitet; de har dimensjoner som er irrasjonelle. Dette spillet mellom fornuft og ufornuft vil arte seg forskjellig; det er historisk spesifikt. Eller, som Karen-Margrethe Simonsen skriver: kontingent. Hun demonstrerer dette ved en analyse av Heinrich von Kleists drama *Prinz Friedrich von Homborg* fra 1810. Gjennom hennes lesning av teksten spiller retorikken en avgjørende rolle. Retorikken er ikke bare til stede i de dialogene som rent faktisk viser til hendelser i den pågående krigen. Den spiller også en avgjørende rolle i den kontinuerlige refortolkningen av den politiske situasjonen, som prins Friedrich von Homborg må ta del i og tilpasse seg om han skal beholde makten. Språket speiler ikke bare en allerede skapt virkelighet; det er med på å skape og refortolke den sosiale orden som språket inngår i.

Det historisk spesifikke og kontingente forholdet mellom fornuft og ufornuft viser hvor vanskelig det er å etablere et allment regelverk for hvordan kriger bør føres sivilisatorisk. Slik sett virker lesningen av Simonsens tekst som en etisk besinnelse, ikke bare når det gjelder invasjonen av Irak, men i alle situasjoner hvor man påberoper seg demokratiet og menneskerettighetene når man bomber.

I de gamle imperiene trengte ikke keiserne å bruke tid og krefter på PR-kampanjer før man invaderte et land. Det var nok å mobilisere soldatene. I vår tid nyter det ikke bare å kalle på hæren; også befolkningen må vinnes. Det gjelder å få oppslutning om det retoriske bildet av krigen som rettferdig. Når et slikt kommunikasjonsregime etableres, blir alle dissonante, opposisjonelle stemmer overhørt; de bringes til taushet. Retorikken øker sin makt gjennom en reduksjon av tolkningsmangfoldet; bare en eneste stemme skal høres, bare en eneste historie fortelles.

Krigen i Irak ble legitimert som rettferdig ved hjelp av retoriske bilder og tan-

kefigurer som dukket opp i kjølvannet av den 11. september: det handlet om terror. Krig dreide seg ikke lenger om forsvar, men om foregripelse; det gjaldt å komme terroristene i forkjøpet. Sentralt i 11. september-retorikken stod bildet av "de onde" mot "de gode"; barbariet mot sivilisasjon og moral. Robert L. Ivie viser i artikkelen om "Den onde fienden vs. Den agonistiske andre" at argumentene for å invadere Irak i 2003 var svake. Men Bush-regjeringen brukte 11. september-retorikken til å utforme bildet av Saddam Hussein som de ondes hærfører. Selv motstanderne var tvunget til å argumentere innenfor denne fortellingen. Som Ivie skriver: "Alle argumenter man kan komme på for fred, stikkes i spillet mot ondskapen". Bildet av den onde hadde en retorisk kraft som fikk alle andre stemmer til å forstumme; det fungerte som et kommunikasjonsregime. Ondskapens retorikk skapte en demokratisk unntakstilstand som senket terskelen for krig, overkjørte argumentene for fred og skapte en eskalerende voldsspiral. Retorikken om det onde gav seg ut for å ville forsvare menneskerettighetene, men praktiserte dem ikke. Den påberopte seg demokratiet, men gav ikke rom for verbale strider og dissonans, det Ivie kaller for "agonisme".

Demokratisk retorikk, sier Ivie, bevarer agonismen, men bygger frem for alt på det retorikeren Kenneth Burke kaller for *identifikasjon*. Det mennesker deler og har tilfelles. I en konkret sag og til enhver tid. Motstandere som beskriver hverandre som absolutt onde forhindrer enhver form for identifikasjon. Det eneste partene kan dele er at de begge hater hverandre. Når det ikke finnes noen steder å møtes, ingen identifikasjon, blir sann demokratisk retorikk umulig. Ivie er en politisk retoriker, en retorisk aktivist. Hans tekst er en appell om å skifte ut kommunikasjonsregimer som bygger på bildet av den onde, med regimer som baserer seg på identifikasjon i tradisjonen fra Kenneth Burke.

Men hvem er det man identifiserer seg med i et menneskelig fellesskap? Invasjonen av Irak ble legitimert i USA gjennom retoriske bilder og tankefigurer om det store "vi" – "vi amerikanere". Berit von der Lippe ser nærmere på hvem dette "vi" var og hvordan det ble skapt. Hun viser i sin artikkel at vi-retorikken baserte seg på fortrenninger av sosiale strider og identiteter. Når amerikanerne mobiliserte til krig mot terror etter 11. september, ble forskjellene mellom etniske grupper og klasser forsøkt utradert; deres stemmer ble undertrykt. Dette "vi"-et var – og er – heller ikke kjønnsnøytralt. 11. september-retorikken forsøkte å remasculinisere den amerikanske mannen, i en tid hvor grunnlaget for tradisjonelle maskuline dyder blir mindre og mindre. Muskelkraft er lite etterspurt i arbeidslivet, og på slagmarken er heroiske heltedåder erstattet av satellitter og laserstyrte bomber.

Det retoriske fellesskapet av "vi amerikanere" er en forestilling som kontinuerlig er blitt definert og redefinert siden uavhengighetserklæringen. I våre dager spiller bilder – i konkret forstand – en stadig viktigere rolle i denne tolkningsprosessen.

Jens E. Kjeldsen gir mange eksempler på dette i sin artikkel. Den nærmest uendelige strømmen av bilder fra hendelsene i New York den 11. september var helt avgjørende for rekonstruksjonen av et amerikansk fellesskap. De grufulle, skremmende og estetisk overveldende pressebildene skapte en nasjonal identifikasjon som den enkelte borger vanskelig kunne unnslipe. Bildene var både produkter av en konkret retorisk situasjon, men de var også med på å skape nye retoriske situasjoner. Med sin fellesskapssamlende retorikk utgjorde bildene et kommunikasjonsregime som nærmest umuliggjorde kritikk av den nasjonale politikken og USAs krigshandlinger i Afghanistan og Irak. I den retoriske situasjonen hadde bildenes estetikk politiske konsekvenser: de inngikk i en handlingens retorikk. I Skandinavia derimot, dominerte bildenes estetiske kvaliteter og plasserte oss som tilskuere til en dramatisk fortelling.

Irak hadde intet å gjøre med angrepet på World Trade Center. Irak var uten skyld i de menneskelige tragedier som 11. septemberbildene viste oss så dramatisk. Likevel ble angrepet på bemerkelsesverdig vis omformet til en ”rettferdig krig” mot Irak. Hvordan kunne det gå til? spør G. Thomas Goodnight. Han skriver om hvordan den retoriske rettferdiggjøringen av krigen hentet sine elementer fra historiske eksempler og fortellinger. En av dem er atomalderens profeti om at ”tiden vil bringe flere, lettere tilgjengelige og farligere masseødeleggelsesvåpen”. En annen er globaliseringsfortellingen om terrorister som ubesværet opererer på tvers av landegrensene. Slike fortellinger inngår som viktige elementer i retorikken om den rettferdige krig. De bygget den opp ved å ”minne både verdens urbane fellesskap og mange statsledere om den nye sårbarheten”, som Goodnight formulerer det.

”Arafat – vår lokale Bin Laden”. 11. septemberretorikken ble tatt i bruk av flere enn amerikanere. Den lot seg lett omskrive til en israelsk fortelling, som Morten Strøksnes viser i sin artikkel. I denne fortellingen er palestinerne omdøpt til onde, fundamentalistiske terrorister og den israelske okkupasjonen av palestinsk jord er et ”forsvar mot terror”. Ved hjelp av terrorretorikken har Sharon erklært unntakstilstand. Og i en unntakstilstand er alt tillatt, den er hevet over Folkeretten. Sharon er avhengig av global terror for kunne fortsette å undertrykke palestinerne. Eller sagt på en annen måte: han er avhengig av et det finnes et kommunikasjonsregime som gir legitimitet til brutale handlinger som å rasere TV- og radiostasjoner, presidentens hovedkvarter, skoler, veier, moskeer, etc., hele infrastrukturen i det palestinske samfunnet.

Etter 11. september hadde USA grunner for å gå til krig, men ingen egnet stat å invadere. I Irak hadde de en velegnet fiende, men ingen grunn for å gå til krig. *Krig, rett og retorikk* viser hvordan forskjellige kommunikasjonsregimer gjorde det mulig retorisk å fusjonere hendelsene 11. september med legitimeringen av invasjonen. Det skapte en situasjon hvor dissonante stemmer vanskelig kunne ytre seg

eller ikke ble hørt. Når vi ser tilbake synes utfallet nesten uunngåelig. Fusjonen ble til et nytt kommunikasjonsregime som betinget hva som kunne bli sagt og hvilke valg som kunne treffes.

Kunnskap om kommunikasjonsregimer lærer oss å forstå og analysere makten i tekster, bilder og institusjonelle praksiser. Men den lærer oss mer enn det. Som borgere av samfunn som gjerne vil være siviliserte og følge internasjonal lov, blir vi også minnet på hvor viktig det er å lytte til dissonante stemmer, spesielt de som ikke kommer til orde når det manes til krig.

Litteraturliste

Kjell Lars Berge, Siri Meyer og Tom Are Trippestad (red.) (2003): *Maktens tekster*. Gyldendal akademisk, Oslo.